

Т. Є. Крисань

кандидат юридичних наук
Одеська національна морська академія,
кафедра цивільного та трудового права
вул. Дідріхсона, 8, Одеса, 65029, Україна

**ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ
У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

В статті досліджені підстави та умови відшкодування збитків у сучасному цивільному праві України.

Ключові слова: збитки, підстави, умови, цивільно-правова відповідальність.

Настання можливості стягнення збитків, як і виникнення правової відповідальності взагалі, обумовлено наявністю певних юридичних фактів. У зв'язку з цим говориться про необхідність наявності підстав відповідальності, підстав для отримання можливості стягнення збитків.

Однією з основних проблем цивільно-правової відповідальності є встановлення її умов, що представляє не тільки теоретичний інтерес, але і велику практичну значущість, оскільки такі умови закріплюються в правових нормах і виявляються судами при розгляді конкретних справ.

Грунтуючись на чинному законодавстві, можна вказати на те, що протиправність, як одна з умов застосування цивільно-правової відповідальності у вигляді відшкодування збитків, може полягати в наступному.

1. Делікт — протиправна поведінка особи, що заподіяла шкоду, та при цьому не знаходилась у договірних відносинах з потерпілою особою, — що регулюється гл. 82 ЦК України.

2. Невиконання або неналежне виконання зобов'язання — встановлено ст. 611, 623 ЦК України, відповідно застосовуються правила, встановлені в розділах 1–3 кн. 5 ЦК України.

Специфікою тут є те, що протиправність полягає в порушенні нібито симбіозу з правових норм і умов договору. Іншими словами, протиправність означає порушення витікаючого з правових норм та/чи умов договору суб'єктивного права контрагента. При порушенні як умов договору, що не суперечать закону, так і норм права, що регулюють договірні відносини, має місце порушення договору.

3. Дії (бездіяльність) державних органів, органів місцевого самоврядування або посадовців цих органів, відповідальність за які передбачається ст. 56 Конституції України, більш конкретно визначені в ст. 21, 1173–1177 та ін. ЦК України.

Окрім трьох перерахованих підстав для відшкодування збитків, встановлених ЦК, із змісту п. 1 ст. 11 і п. 1 ст. 22 ЦК України випливає і четверта підстава. Її можна визначити як інше порушення цивільних

прав особи, що спричинило виникнення у неї збитків в їх юридичному значенні.

З приведених підстав відшкодування збитків найбільш поширеним є невиконання або неналежне виконання договору.

Причому при відшкодуванні збитків не має значення вид договору, його форма і сфера дії, договірні сторони, чи є він публічним чи ні, головне полягає в тому, що порушення договору повинне привести до несприятливих наслідків для сторони — несенню нею збитків (у будь-якій їх формі, передбаченій законом). Це пов'язано, як було відзначено вище, з внутрішнім змістом поняття збитків і їх універсальністю як заходу цивільно-правової відповідальності.

У цивільному законодавстві питання порушення договору, як підстави для відшкодування збитків, розв'язуються таким чином. Унаслідок розмежування умов договору на умови, що визначають обов'язки сторін, засновані на їх діях, і умови про гарантійні зобов'язання, слід як підстави для відповідальності виділяти порушення обов'язків і порушення гарантійних обов'язків.

До порушень обов'язків належить невиконання або неналежне виконання зобов'язання.

Неналежне виконання припускає часткове (неповне) виконання покладених на боржника обов'язків. І в першому, і в другому випадку поведінка боржника є неправомірною, що і дозволяє притягати його до цивільно-правової відповідальності, у тому числі і у вигляді відшкодування збитків.

Поділ порушення зобов'язання на невиконання або неналежне виконання при відшкодуванні збитків істотного значення не має, оскільки розмір збитків, а отже, і розмір відповідальності, визначається, виходячи не з характеру правопорушення (невиконання або неналежного виконання зобов'язання), а з наслідків такого порушення [1, с. 41].

Розподіл порушення зобов'язання на невиконання або неналежне виконання не впливає також і на вид відшкодовуваних збитків. Невиконання зобов'язання або його неналежне виконання можуть служити підставою як для стягнення реального збитку, так і для стягнення упущеної вигоди або і реального збитку, і упущеної вигоди одночасно. Проте слід визнати, що на практиці неналежне виконання зобов'язання частіше служить підставою для подачі позовів про стягнення упущеної вигоди, а невиконання зобов'язання — для стягнення реального збитку.

У вітчизняному праві знайшов своє регулювання інститут «істотного порушення» договору (ст. 651 ЦК України), передбачений у Віденській конвенції і в Принципах УНІДРУА. У Віденській конвенції виділяється особливий вид порушення договору, що називається «істотним порушенням». В ст. 25 вказується, що порушення є істотним, якщо воно тягне таку шкоду для іншої сторони, що остання значною мірою позбавляється того, на що мала право розраховувати на підставі договору, за винятком випадків, коли сторона, що порушила договір, не передбачала такого результату і розумна особа, яка діє та само при аналогічних обставинах, не передбачала б її.

Знайшов у ЦК України віддзеркалення і інститут «порушення, що передбачається». Його застосування можливе лише за наявності зустрічних зобов'язань, під якими розуміється виконання зобов'язання одною із сторін, яке відповідно до договору обумовлене виконанням своїх зобов'язань іншою стороною. Закон чітко встановлює, що в разі ненадання зобов'язаною стороною обумовленого договором виконання або наявності обставин, що очевидно свідчать про те, що таке виконання не буде проведене в строк, сторона, на якій лежить зустрічне виконання, має право припинити виконання свого зобов'язання або відмовитися від виконання цього зобов'язання (ст. 538 ЦК України).

Проте в ЦК України не сказано, чи може сторона вимагати відшкодування збитків. Виходячи з міжнародного розуміння інституту «порушення, що передбачається», можна зробити висновок, що може.

Вітчизняне право розрізняє і звичайні, і гарантійні зобов'язання.

Наступна обставина, яку необхідно враховувати при відшкодуванні збитків, що виникли при невиконанні і неналежному виконанні договірних зобов'язань, пов'язана з випадками правомірної відмови сторони від виконання договору. Даний факт також може стати обставиною, що включається в предмет доведення по конкретній справі про відшкодування збитків.

Стаття 525 ЦК України встановлює загальне правило, відповідно до якого одностороння відмова від виконання зобов'язання та одностороння зміна його умов не допускається, за винятком випадків, передбачених законом.

Можна привести деякі випадки односторонньої відмови від виконання грошових зобов'язань, що тягнуть виникнення обов'язку відшкодування збитків. Підставами для виникнення такого обов'язку можуть бути тривалі відносини (наприклад, процеси користування чужим майном, надання послуг або укладання правочинів як виконання доручення тощо). Процес здійснення таких дій особа, на користь якої такі дії здійснюються, може за загальним правилом зупинити у будь-який час, звільнивши себе тим самим від тягара оплати подальших дій. Разом з тим, умовою реалізації такого права повинне бути, поза сумнівом, відшкодування фактично понесених витрат іншій стороні, що мала всі підстави розраховувати на більш тривале збереження відносин.

Так, відповідно до ст. 1009 ЦК України «відмова довірителя від договору доручення не є підставою для відшкодування збитків, завданих повіреному припиненням договору, крім випадку припинення договору, за яким повірений діяв як комерційний представник. Відмова повіреного від договору доручення не є підставою для відшкодування збитків, завданих довірителю припиненням договору, крім випадку відмови повіреного від договору за таких умов, коли довіритель позбавлений можливості інакше забезпечити свої інтереси, а також відмови від договору, за яким повірений діяв як комерційний представник.

Другою обов'язковою умовою застосування цивільно-правової відповідальності у вигляді відшкодування збитків є наявність збитків.

Факт наявності збитків виявляється через їх склад, поняття якого розкривається в ст. 22 ЦК України. Основним для потерпілого є факт доведення розміру збитків, про що мова буде йти нижче.

Третьюю умовою застосування цивільно-правової відповідальності у вигляді відшкодування збитків є причинний зв'язок між протиправною поведінкою і завданими збитками. Необхідність включення даної умови виводиться з п. 1 ст. 22 ЦК України, проте поняття причинного зв'язку закон не дає. Позов про відшкодування збитків завжди вимагає доказу залежності збитку від порушення договору.

Особливе значення причинний зв'язок має при вирішенні питання про відшкодування упущеної вигоди.

Причинний зв'язок в юридичній науці розглядається не загальним чином, а лише як одна з підстав виникнення відповідальності. Тому з точки зору права значення набуває не будь-яка причина, а лише та, що сприяла виникненню збитків.

Причинний зв'язок між порушенням договору і результатом, що настав, набуває правового значення лише за тієї умови, що це порушення викликало дійсність результату або принаймні створило конкретну можливість його настання. Обставинами, що перетворюють можливість на дійсність, визнавалися такі факти, сила яких проявила себе в індивідуальних особливостях наслідків, що настали. Якщо ці обставини мають характер, що об'єктивно повторюється, то це означає, що вони створили конкретну можливість результату. При об'єктивній неповторюваності в даній конкретній ситуації тих же обставин порушення договору створює лише абстрактну можливість результату, що, як правило, виключає відповідальність.

З практичної точки зору важливим уявляється розуміння причинного зв'язку, засноване на філософських категоріях «необхідність» і «випадковість».

Тільки та причина, яка з необхідністю приводить до даного результату, признається юридично значущою для вирішення питання про відповідальність. Випадковий же причинний зв'язок не є підставою застосування відповідальності за порушення договору.

Необхідний зв'язок по відношенню до певного явища завжди виявляється як зв'язок істотний, визначальний, стійкий. І навпаки, випадковість має своєю сферою зовнішні зв'язки, де стикаються і перехрещуються самі різні процеси і явища. Або по-іншому: випадковий зв'язок по відношенню до певного явища завжди виявляється як щось неістотне, невизначальне, нестійке, тобто як щось таке, без якого даний процес міг би протікати самостійно.

Причинний зв'язок як елемент складу цивільного правопорушення розкривався у вітчизняній цивілістиці з використанням різних підходів, у тому числі — обумовлених прихильністю їх авторів або до принципу вини або до принципу заподіяння в цивільному праві. Незважаючи на це, більшість авторів в 40-х роках ХХ століття сходилась на тому, що право ураховує лише необхідний причинний зв'язок між неправомірною поведінкою і наслідками, що настали. Якщо ж причинність випадкова, то відсутні до-

статні для притягнення до юридичної відповідальності об'єктивні умови. В середині 50-х років висувається теорія причинного зв'язку, яка замість випадкового і необхідного скористалася категоріями можливого і дійсного. Відповідно до неї, причетна до небажаних наслідків, що наступили, протиправна поведінка іноді створює можливість (абстрактну або конкретну), а іноді перетворює вже існуючу можливість на дійсність. Порушник повинен відповідати, якщо він зумовив дійсність результату, тобто втілив в особливостях останнього індивідуальні властивості заподіюючої сили своєї неправомірної поведінки, або принаймні створив конкретну його можливість, тобто вчинив таку дію, завдяки якій подальше перетворення можливості на дійсність стає в залежність від обставин, які і без того повторюються в даній обстановці.

На початку 60-х років був розроблений ще один варіант теорії причинного зв'язку, який будувався на розмежуванні причин безпосередніх і непрямих. Поведінка, що стала безпосередньою причиною результату, розглядалася як достатня об'єктивна передумова юридичної відповідальності. Непрямий причинний зв'язок визнавався в тому випадку, коли створено відхилення від звичайних результатів людської діяльності.

Залежно від характеру причинного зв'язку (необхідний або випадковий) між порушенням договору і збитками кредитора збитки прийнято ділити на прямі та непрямі. І тому не тільки витрати кредитора, втрата або пошкодження його майна, але і збитки у вигляді неотриманих їм доходів можуть бути як прямими, так і непрямими. Прямі збитки необхідно пов'язані з порушенням договору, а непрямі збитки пов'язані з ним випадково.

Практичний аспект даної класифікації причинного зв'язку полягає в тому, що не будь-який зв'язок між порушенням договору і збитками може служити підставою відповідальності, а тільки необхідний. Випадковий же зв'язок не є достатньою підставою відповідальності.

Аналіз приведених концепцій причинності дозволяє сформулювати три основоположні ознаки причинного зв'язку, які б відповідали практичним потребам застосування відповідальності у вигляді відшкодування збитків:

1. Порушення боржником зобов'язання повинне передувати факту виникнення збитків у кредитора.
2. Порушення договору (чи заподіяння недоговірної шкоди) повинне бути необхідною і достатньою умовою настання збитків.
3. Порушення договору (чи заподіяння недоговірної шкоди) повинне бути єдиною причиною, що із необхідністю тягне виникнення збитків у конкретній ситуації.

Причинний зв'язок між порушенням договору та збитками і реальне понесення збитків є найважливішими умовами застосування відповідальності у вигляді відшкодування збитків. Документальне обґрунтування даних умов відповідальності — це основна і найбільш складна ділянка доказової роботи з відшкодування збитків. Саме в доведенні причинного зв'язку й обґрунтуванні розміру збитків виявляється специфіка відшкодування збитків у порівнянні із стягненням неустойки і відсотків за корис-

тування грошовими коштами, де достатньо підтвердити факт порушення договору. Важливо розуміти, що вказані напрями доведення нерозривно пов'язані один з одним, а також з обґрунтуванням факту порушення договору. Тому, наприклад, документи, що підтверджують невиконання або неналежне виконання зобов'язань, входять до переліку доказів причинного зв'язку, а докази причинного зв'язку, у свою чергу, можуть обґрунтувати наявність і розмір збитків [2, с. 21].

Четверта умова застосування цивільно-правової відповідальності у вигляді відшкодування збитків — факт вини особи, що протиправно заподіяла збитки.

За загальним правилом вина — обов'язкова умова настання цивільно-правової відповідальності.

Перш ніж охарактеризувати цю умову, звернемося до іноземного законодавства.

Вина порушника як підстава для стягнення з нього збитків істотно різниться у своєму правовому регулюванні в англо-американському праві і в праві країн континентальної правової системи. В літературі наголошується, що система договірної відповідальності в англо-американському праві характеризується як система об'єктивної відповідальності, оскільки такі суб'єктивні моменти, як вина порушника договору, не мають у даному зв'язку юридичного значення. Вина, не будучи підставою договірної відповідальності, має в англо-американському праві особливий сенс: вона трактується як «недолік дбайливості, сумлінності і чесності».

В ЦК України поняття вини розкривається через положення про те, що «особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання» [3, ст. 614].

Тут важливо чітко простежити зміни, що відбулися: 1) відхід від концепції вини як психічного стану боржника до самого факту порушення зобов'язання і до тих збитків, які по цьому можуть виникнути у кредитора; 2) проходження стадії, коли необережність визначалася за суб'єктивним критерієм, тобто при встановленні меж необережної вини урахувалася міра можливостей, узята в умовах діяльності самого суб'єкта; 3) і, нарешті, встановлення правила, що ґрунтується при визначенні необережної вини на об'єктивному критерії.

Відсутність яких-небудь посилянь на вину сторони порушника говорить про те, що відповідальність настає незалежно від цих чинників і має, таким чином, об'єктивний характер.

Отже, для відшкодування збитків необхідна наявність чотирьох підстав цивільної відповідальності: 1) протиправність поведінки; 2) збитки; 3) наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою боржника і заподіяними збитками; 4) наявність вини боржника.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Абрамов Н. Убытки должны возмещаться / Н. Абрамов // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2000. — № 11. — С. 36–38.
3. Гражданский кодекс Украины : научно-практ. коммент. / под ред. Е. О. Харитоновна. — Х. : Одиссей, 2006. — 1280 с.

Т. Е. Крисань

Одесская национальная морская академия,
кафедра гражданского и трудового права
ул. Дидрихсона, 8, Одесса, 65029, Украина

ОСНОВАНИЯ И УСЛОВИЯ ВОЗМЕЩЕНИЯ УБЫТКОВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ

Резюме

Статья посвящена исследованию проблем в современном и перспективном развитии института компенсации убытков в гражданском праве Украины.

Ключевые слова: убытки, основания, условия, гражданско-правовая ответственность.

Т. Е. Krysan

Odessa National Academy of Marine,
The Department of Civil and Labour Law
Didrikhsona str., 8, Odessa, 65029, Ukraine

FOUNDATIONS AND CONDITIONS OF LOSSES IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE

Summary

The thesis is devoted to the searching of problems in modern and perspective development of institution of compensation of losses in Civil Law of Ukraine.

Key words: losses, foundations, conditions, civil responsibility.